

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ELVEK A SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYOK VIZSGÁLATÁBAN

PALCSÓ PÁLNÉ DR.

1. A közgazdasági kutatás feladata a termelési viszonyok vizsgálatában

A termelési viszonyok vizsgálata az egyik leglényegesebb feladat közgazdaságtudományi kutatásainkban. Egy-egy termelési mód lényegi vonásainak megfogalmazása mindig is a társadalom gazdasági alapjának elemzésével történt meg. Ahhoz, hogy képet kaphassunk szocialista termelési módunk valóságáról, elengedhetetlenül szükséges a termelés során kialakult és társadalmilag meghatározott emberi viszonyok, kapcsolatok feltárása. Végül soron ezen emberi kapcsolatok milyensége — alapvetően az elsajátítás folyamatában megnyilvánuló viszonyok — képezik alapját egy adott társadalom jellemzőinek.

Szocialista társadalmunkban e téma jelentőségét még fokozza az a tény, hogy a termelési viszonyok tudatos alakítása lehetővé vált a termelőeszközök szocialista jellegű társadalmi tulajdona alapján. E lehetőséggel egyáltalán nem, vagy nem kellően, nem elég megalapozottan élni egyet jelent társadalmi-gazdasági fejlődésünk lehetőségeinkhez mért elmaradásával. Társadalmunknak nemcsak lehetősége, hanem kötelessége is élni azokkal az előnyökkel, melyet csak a kollektív termelési mód nyújthat a társadalom érdekének mind tisztább felismerésében, s ezen érdekek objektív alapjaként termelési viszonyaink termelőerőinkkel összhangban történő fejlesztésében.

Termelési viszonyaink tudatos formálása megköveteli az elméleti tisztánlátást. Csak ez nyújthat alapot a gyakorlati útmutatáshoz, társadalmunk szocialista vonásainak erősítéséhez. Ennek alapján válhat lehetővé, hogy a szocialista társadalom fejlesztésének stratégiai célját minél megfelelőbb taktikai célkitűzésekkel közelítsük. Csak a tartalmukban és módszereikben legmegfelelőbb rövid távú cél kitűzése vezethet a lehető legrövidebb időintervallummal hosszú távú céljaink eléréséhez. Bármiféle elmélet számára mindig az a nehezebb feladat, hogy a fő cél elérésének lépéseit, „hogyanját” közelítse meg. Ez még fokozottabban igaz a közgazdaságtudományra, ahol a mindennapok — sokszor nagyon nehezen általánosítható — gyakorlatából kell irányt mutatni a jövőre apróbb lépések előrevivő láncolatán keresztül. E feladat bonyolultságát még fokozza, hogy az egész társadalmat érintő és érintő kérdésekről kell dönteni olyan helyzetben, amikor politikai, ideológiai, kulturális, gazdasági — és még nagyon sok egyéb — területen nagyon sokrétű szálak fűznek és kapcsolnak bennünket a világ egészéhez. A közgazdaságtudomány pedig még azt sem teheti meg, hogy e rendkívül bonyolult és szerteágazó kapcsolatokról kiválassza azt, ami talán a leg-

bonyolultabb: a gazdasági kapcsolatokat. Természetesen minden tudományágnak megvannak a maga területei, de ha eltekint a rész és egész viszonyától, akkor komoly meglepetések érhetik az adott részre vonatkozó elképzeléseit illetően is.

A közgazdasági kutatások mellett, hogy egy speciális terület a tárgykörük, maguk is nagyon szerteágazóak. Közöttük pedig a termelési viszonyok vizsgálata adhatja azt a középpontot, melyből a többi kiágazik, melynek alapját képezik az általános és ágazati gazdaságtanoknak. Elképzelhetetlen ugyanis pl. munkagazdaságtanról, ipar- vagy agrárgazdaságtani kérdésekről szólni a termelési viszonyoktól függetlenül.

Ugyanakkor az „elágazások” táplálják magát a „középpontot”, adják meg egy-egy szűkebb terület gyakorlatban „próbát állt” elméletét a termelési viszonyok elméleti kutatásához. A termelési viszonyok vizsgálatának jelentőségét a korábban említetteken kívül még inkább kiemeli a közgazdasági kutatásokban elfoglalt helye.

E téma kutatása viszont messze elmaradt jelentőségétől és a mai valóságtól. Az elmaradás okainak teljes felsorolására egyetlen tanulmány keretében nem vállalkozhatunk, az általam lényegesebbnek tartott okok közül is néhányat említek csupán.

Ilyen elmaradást okozó tényezőknek tartom a következőket:

— A szocializmus termelési viszonyaira vonatkozó elméletet arra a modellre építettük, amelyet Marx és Engels adott a szabadversenyos kapitalizmus korszakáról. Nem vettük eléggé figyelembe, hogy a mai kapitalizmus eltér ettől a modelltől, hogy a szocializmus építése mindennapi gyakorlati teendőinek meghatározásához olyan elméletre van szükség, amely Marx szelleméből fakad, de nem a modellt akarja adaptálni. Mint ahogyan Bognár József, a Magyar Tudományos Akadémia 1980. évi közgyűlésén ezt kifejtette: „... az ideológusok és más elméleti szakemberek a jelen képét nem a konkrét viszonyok elemzése alapján alakították ki, hanem a vízió (a jövőkép) különböző elemeinek a jelenbe történő visszavetítése útján...”¹

— A megszokotthoz való ragaszkodás is hozzájárult az elmaradáshoz. Nehezen mozdulunk el attól a ponttól, amit megtanultunk, ami rögződött bennünk. Az alkalmazott gazdaságtanok megfelelő közgazdaságméleti alap nélkül nem kapcsolódhatnak a gyakorlathoz. Ez még csak fokozza a termelési viszonyok vizsgálatában a mai valóságtól való elmaradást, hiszen egyre lazább az a kapcsolat, ami az elméleti alaptudomány és az alkalmazott gazdaságtanok között van.

— A szocializmus ellentmondásmentességét hirdetve nem táruáltak elének azok a problematikus kérdések, melyekre a tudománynak választ kellett volna adnia.

— Fejlődésünk extenzív szakaszában háttérbe szorultak mindazok a területek, melyeknek közvetlen hatásuk nem volt a mennyiségi növekedésre. Így az elméleti alaptudományok a tudományágakon belül. A tudományágak között a természettudományok kaptak nagyobb jelentőséget, de az oktatás tantárgystruktúrája is elsősorban a természettudományos ismeretek arányának növekedését mutatta.² A fent említett tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a közgazdasági felfogások „zártága” bekövetkezett. Bognár József megállapítása szerint „... a közgazdaságtan egy rendkívül fejlett kombinációs rendszerrel rendelkező és napról napra gazdagodó „módszertudománnyá” vált. Természetesen a módszer-tudománynak is van elméleti háttere, hiszen minden módszer bizonyos elméletre épül. Mivel a közgazdászok egy része ezt a rendszert olyannak érezte, ami csak

„belülről” fejleszthető, de kifelé tökéletes, az elméletek és a valóságos helyzetek közötti ellentmondást a szabályok, a normák és összefüggések „megsértésének” kezdte tekinteni.”³

E rövid és nem teljes felsorolás után a közgazdasági kutatások azon feladatait is megfogalmazhatjuk, melyek feltétlenül szükségesek a termelési viszonyok mélyebb, valóságnak jobban megfelelő elemzéséhez.

— Szakítanunk kell azzal a megrögzött szemlélettel, hogy görcsösen ragaszkodunk a túlhaladotthoz. Az új mindig kockázatos, de a tudomány feladata, hogy válaszoljon az újonnan felmerülő kérdésekre. A megváltozott körülményeknek megfelelően kell továbbfejleszteni és gyarapítani a klasszikusok örökségét. Mégpedig nemcsak úgy, hogy a gazdasági folyamatokba beavatkozassunk. Természetesen a konkrét beavatkozás a gyakorlati hatóerőket irányítók részéről következik be. Tudatos cselekvésünk viszont megkívánja a tudomány felelős közreműködését. E feladatnak csak akkor tud eleget tenni tudományunk, ha megtalálja a valóságfeltárás helyes útját. A társadalmi valóság „lehet felszíni és lehet mélyen rejlő... a jelenségvilágtól elszakadni a tudomány önfeladását jelentené” — hangsúlyozza Szabó Kálmán, miközben felhívja a figyelmet arra, hogy a tudománynak „... öriznie kell integritását; nem szabad teljesen azonosulnia a mindennapi empíria szintjén mozgó szakmai elemzésekkel és érvekkel.”⁴

— El kell érni, hogy a társadalmi-gazdasági kérdésekkel való foglalkozás ne legyen megalapozatlan, felszínes. Ehhez szükséges a társadalomtudományok jelentőségének elismerése, ami megkívánja tartalmi megújulásukat. Az oktatás struktúrájának is át kell alakulnia, jóval nagyobb arányt biztosítva a társadalmi-gazdasági ismereteknek. Ezt kívánja a szocialista demokrácia fejlesztése, a gazdaság igényeinek jobban megfelelő munkaerő-struktúra kialakítása, termelési viszonyaink szocialista jellegének erősítése. Ez adhat alapot arra is, hogy a jövőben megfelelőbb kutatógárda álljon a társadalomtudományok szolgálatában.

— Meg kell teremteni a közgazdasági kutatásokban az alaptudomány és alkalmazott gazdaságtanok megfelelő kapcsolatát. Ez mind az alaptudomány, mind az alkalmazott gazdaságtanok művelőinek és a központi irányító szervezetek feladata. Csak így válhat reálissá, hogy az alaptudomány közelebb kerüljön a mai valósághoz, és az alkalmazott gazdaságtanok elméletileg megalapozottabbak legyenek. Ez biztosíthatja az elméleti kritikát és a gyakorlat kritikáját bizonyos elméleti tételek felett.

— A termelési viszonyok kutatásában eredményes megközelítést csak interdiszciplináris vizsgálati módszer és szemlélet hozhat. Ezáltal válhat lehetővé az egyoldalú megközelítésből származó korlátozottság feloldása, a vizsgált jelenségek mélyebb, teljesebb feltárása. Ez nem jelenthet valamiféle „szuperdiszciplinaritást”. Erre figyelmeztet bennünket Pach Zsigmond Pál a következőkkel: „... a teljességigény kielégítését csakis az egyes diszciplinák önálló és mindinkább elmélyülő fejlődése alapozhatja meg. ... A szakági elmélyülés... nem ellentéte, hanem... éppen alapfeltétele az interdiszciplinaritásnak.”⁵ A termelési viszonyok ilyen megközelítése segítheti az elméleti tisztánlátást és ezt követelik társadalomfejlődésünk gyakorlati igényei is.

2. A többoldalú megközelítés szükségessége és előnyei

A termelési viszonyok vizsgálatának a közgazdasági kutatásokban elfoglalt középponti helye, s bizonyos mértékig e téma jelentőségének nem megfelelő kezelése, az elméletnek a mai valóságtól való elmaradása okozzák azt, hogy a termelési viszonyok vizsgálata szakirodalmunknak talán a legvitatottabb kérdése. A kutatás fejlesztése szempontjából ugyanakkor ez biztató is, hiszen azt mutatja, hogy kimozdult e téma a „holtpontról”, a közgazdaságtan művelői érzékenyen reagálnak minden változtatás „visszaverésére”, vagy hajlanak az új elfogadására, vagy megkísérlik megtalálni a kapcsolódó pontokat a régi, elavult és a még kiforratlan új elmélet között.⁶

A termelési viszonyok vizsgálatában bekövetkezett változások elsősorban a termelésben alakuló, társadalmilag meghatározó emberi kapcsolatok vizsgálatának elméletére és módszereire kísérelnek meg választ adni. E kísérletek sokfélék, melyek jól nyomon követhetők a tulajdon-vitát tanulmányozók számára, s melyek ismertetésétől e tanulmányban eltekintek. Csupán a termelési viszonyok többoldalú megközelítésének szükségességét és néhány előnyét kísérelem meg az olvasó elé tárni, elsősorban — e téma kutatásában kiemelkedő munkát végzett — Szabó Kálmán által kifejtettek alapján.⁷ A szerző a kutatás tárgyát képező jelenségvilág struktúrájának a megszokottól differenciáltabb elemzésére vállalkozik. A gazdasági jelenségvilág objektív struktúráját több oldalról közelíti meg: a tevékenységek, az elsajátítás, az érdekek és működésük mechanizmusa oldaláról. A termelési viszonyokat mint a technikai-gazdasági relációk és a társadalmi-gazdasági viszonyok szerves egységeként vizsgálja, megkülönböztetve ezáltal e viszonyok mennyiségi (a termelőerők fejlettségétől közvetlenül függő) és minőségi (az adott társadalom specifikus vonatkozásait tükröző) „oldalait”.

E megközelítés fő pozitívumának azt tartom, hogy rendszerbe foglalja azt, ami korábban szemléletünkben elkülönült; megkísérli a termelési viszonyokat többoldalúan, a valóságnak jobban megfelelő megközelíteni.

E többoldalú megközelítés számos olyan előnnyel jár, melyről nem mondhatunk le akkor, ha valóban a jelen valóságát akarjuk megközelíteni, ha termelési viszonyainkról nem csupán a kapitalizmusétól (elsősorban klasszikus kapitalizmus) különböző jegyeit kívánjuk meghatározni, hanem azokat a vonásait is meg akarjuk ragadni, melyek jelenleg az intenzív fejlődési szakaszra való áttérés kezdetén, a gazdaság most érvényben levő, — ugyanakkor állandóan változó — működési mechanizmusában jellemzik a termelési viszonyokat.

Az alkalmazott gazdaságtanok elméletének megalapozásához, gazdaságírányítási rendszerünk továbbfejlesztéséhez, termelési viszonyaink szocialista vonásai erősítésének fő célkitűzéseire pedig elsősorban erre van szükség. E többoldalú megközelítés ugyanakkor lehetővé teszi a más társadalmi rendszerekkel való összevetést is, minőségi jegyeik különbözőségének kimutatását.

E megközelítés segít a tartalom és forma, a mennyiség és minőség dialektikus egységének feltárásában. Ennek számos előnye van a termelési viszonyok vizsgálatában, melyek közül itt csak néhány kiemelésére vállalkozom. A gazdaság működésének mechanizmusa — mint a termelési viszonyok felszíni megjelenési formája — csak akkor megfelelő, ha az a tartalomnak adekvát forma. A gazdaság működési mechanizmusában végrehajtott változtatások tehát nem lehetnek a tartalomtól függetlenek, illetve a működési mechanizmus változta-

tása segítheti a termelési viszonyok lényegének jobb vagy rosszabb (gátoltabb) kifejeződését, de a tartalom és forma dialektikus kapcsolatában meghatározó szerepe a tartalomnak van. Gondoljunk csak a termelőszövetkezetek szocialista vonásait szervezeti összevonásokkal erősíteni akaró formális törekvésekre, melyek a megfelelő elméleti megalapozással lehetséges, hogy nem is vált volna elterjedt gyakorlattá.

A termelésben változó emberi kapcsolatokat kutatva sem elégedhetünk meg azokkal a jellemzőkkel, melyeket korábban az elsajátításon értettünk. A csoporttulajdon a szocializmusban a termelőeszközök elsajátításának egyik létező társadalmi formája. Ez olyan minőségi jellemző, mely e tulajdonformát egyelőnyegűvé teszi a szocialista állami tulajdonnal. Nem mindegy azonban, hogy ez milyen mennyiségű, minőségű, szerkezetű termelőeszköz-elsajátításon alapuló viszonyokat jelent, sem a termelőszövetkezeti szervezet, sem a népgazdaság egésze, sem a termelőszövetkezeti tagok szempontjából. De nem mindegy annak megítélését tekintve sem, hogy hol tartunk a fejlett szocialista társadalom építésében, mi a kritériuma a következő, fejlettebb szakasz elérésének.

Nem elegendő azon minőségi kritériumok megfogalmazása sem, melyek a forgalmi viszonyainkat megkülönböztetik a tőkés társadalom forgalmi szférájában meglevő termelési viszonyoktól. Az, hogy a szocializmusban kialakuló ezen viszonyok tervszerűek, és áru-, pénzviszonyok; nem ad elegendő elméleti megalapozást ezen kapcsolatok fejlesztéséhez. Nem tűnik ki belőle, hogy jelenleg az áruviszonyok miért nem hátráltatják a társadalmi termelést. A szocializmus egész időszakára vonatkozó minőségi jellemzők megfogalmazása nem elegendő azon mennyiségi felhalmozódások szükségességének elméleti megalapozására, melyek majdan egy új, magasabb minőséget eredményeznek.

A termelési viszonyok többoldalú megközelítése segít az érdekviszonyok jobb megismerésében, az érdekkapcsolatok feltárásában. Alapot nyújt arra, hogy megtaláljuk objektív létét a népgazdaság érdekétől eltérő, sőt olykor ezzel szembenálló csoport és egyéni érdekek létezésének. Ha a termelési viszonyok mennyiségi vonatkozásainak kellő súlyát nem látjuk és elemzéseinkben figyelmen kívül hagyjuk, akkor még nagyon sokáig „eltitkolni való dolognak” tartjuk e szembenálló érdekek létezését. A szocialista vállalat elméleti kérdéseinek kutatása, a vállalati célok meghatározása már bizonyos segítséget ad e kérdésben, de a kutatások előbbrevitelének is a termelési viszonyok többoldalú, valóságghűbb megközelítése adhatja meg az okát és végső célját.

A gazdaság szervezeti és döntésjogi rendszerének korszerűsítésében is megalapozatlan minden olyan törekvés, mely nem a termelési- és érdekviszonyok valóságnak jobban megfelelő elemzésén alapszik. A termelési viszonyok vizsgálatának segítséget kell adnia ahhoz is, hogy a társadalmi egyenrangúsági viszonyok a termelőerők fejlettsége, struktúrája függvényében milyen szervezeti és technikai hierarchiával párosul. Milyen körülmények között segíti elő ez utóbbi a társadalmi hierarchikus viszonyok táplását vagy mennyiben fejt ki ennek csökkenése irányában ható tendenciákat. E kérdésekre adott válaszok nélkül pedig várhatjuk-e az üzemi demokrácia tartalmi mélyítésére vonatkozó célkitűzések helyes megalapozását?

Úgy hiszem, az itt felvetett kérdések is bizonyítják, hogy feltétlenül szükség van a termelési viszonyok vizsgálatában is a megújulásra. A valóságnak jobban megfelelő, a termelés, elosztás, forgalom és fogyasztás szféráiban létező és állandóan változásban levő emberi viszonyok többoldalú megközelítésére. Az ilyen

vizsgálat lehetővé teszi annak tisztázását, hogy mi az, ami ugyanaz (ti.: az újratermelés szféráiban meglevő emberi kapcsolatok), csak más szempont szerint közelítjük, hogy megkülönböztessük és mégis egységében lássuk a tartalom és forma, a mennyiségi és minőségi vonatkozások egymást átható, a kutatás számára ugyanakkor mégis szükségszerűen elkülöníthető kapcsolatait.

3. A korszerű vizsgálatok néhány elméleti és módszertani kérdése

A termelési viszonyok vizsgálatára vonatkozó kutatásainkat annak függvényében kell végeznünk, hogy azt termelőmódunk általános fogalmához vagy egy konkrét termelőmódhoz kívánjuk kötni. „... amikor a kérdést egy meghatározott társadalmi formációban... vizsgáljuk, akkor tudnunk kell: — írja Szabó Kálmán — az adott termelési viszonyok, amelyek a termelőmódok mindegyikének általános formái meghatározottságát jelentették, most fordított értelmükben állnak előttünk.”⁸ A létrejött konkrét termelőmód tartalmává a termelési viszonyok váltak. Ebből következően a szocialista termelési viszonyok vizsgálatában véleményem szerint lényeges szerepet játszik az, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet termelési viszonyait vagy a már döntően szocialistává vált viszonyokat vizsgáljuk. A korábbi esetben döntően a kapitalizmusétól megkülönböztető minőségi jegyek kimunkálása lehet a kutatás célja, míg az utóbbi esetben feltétlenül szükség van azon jellemző mennyiségi változások feltárására is, melyek változást jelentenek a termelési viszonyokban, de amelyek csak bizonyos mennyiségi felhalmozódás után vezetnek egy új minőség létrejöttéhez. Ha e mennyiségi változások nem eléggé megalapozottan, nem az új, célul kitűzött tartalomnak megfelelően és a termelőerőkkel összhangban történnek, akkor a termelési viszonyok tudatos formálásának lehetősége nem válik valósággá. Ezért van feltétlenül szükség arra, hogy minél mélyebben feltárjuk azokat a tartalmi jegyeket, melyek kellő elméleti megalapozását adhatják társadalmi-gazdasági munkánk gyakorlati célkitűzéseinek.

Ma még sok területen a kellő elméleti megalapozás nélkül hozott döntések utólagos magyarázatára szorítkozunk, döntés után gyártunk ezt igazoló elméleti alapokat. Az elmélet feladata viszont az, hogy a gyakorlat által felvetett kérdésekre a lehető legrövidebb időn belül megoldást találjon éppen annak érdekében, hogy ne csak regisztrálni, hanem „alakítani” is képes legyen azokat. E feladat megoldása pedig elképzelhetetlen csupán az előző termelőmódokkal való összehasonlítás, azonosságai és különbözőségeik feltárása alapján.

A szocialista termelési viszonyok többoldalú vizsgálatát úgy kell elvégeznünk, hogy abból kitűnjön, a célok és az eszközök helyes megkülönböztetése. Ez segíthet a gazdaságunknak ma még oly sok kárt okozó bázisszemlélet kitágításán, változtatásán. Viszonyaink szocialista vonásainak erősítése megköveteli pl. elosztási viszonyaink fejlesztését. Az új értékből való részesedés arányai mind az egyének, mind a vállalati kollektívák számára nem történhet másként (ha nem cseréljük fel a cél- és eszközoldalt), mint a végzett munka alapján. Termelési viszonyaink egyoldalú, döntően csak a társadalmi egyenlőséget hangsúlyozó elmélete vezetett oda is, hogy az elosztás „egyenlősdisége” vált céllá, mely nem segíthette igazi célunkat: az elosztás szocialista vonásainak erősítését. De ugyanígy nem cél a munkaszervezés, a vállalati munkaerő-csökkentés sem, hanem esz-

köz a hatékonyabb gazdálkodásra, termelési viszonyaink mennyiségi és minőségi vonatkozásainak fejlesztésére. Az itt felsorolt dolgokat nem kezeltük mindig eszközként. Ezt bizonyítja az is, hogy létrehoztunk olyan szervezési osztályokat, melyek elavult termékstruktúra termelésszervezését oldották meg kisebb-nagyobb „sikerrel”, elküldtünk dolgozókat (vagy még inkább: az elmentek helyébe nem vettünk fel újakat), mert ezt „elvárták” tőlünk.

Pedig a „magasabb” követelmények a jobb, hatékonyabb gazdálkodást követelik. Ez bizonyos vállalatoknál, bizonyos időszakokban új dolgozók felvételét is jelentheti, de leginkább azt kell jelentenie, hogy a munkaerő-struktúra a lehető legjobban megfeleljen a munkahelyi struktúrájának.

A termelési viszonyok vizsgálata eddig döntően azon termelésben meglévő emberi kapcsolatok elemzésén alapult, mely viszonyok a különböző vállalatok között jöttek létre. Gondoljunk csak olyan nagyon gyakran használt fogalmakra, mint a termelőeszközökhöz való viszony különbözőségei a két tulajdonformában, az állami tulajdonon belüli gazdasági elkülönültség, tulajdonosi elkülönültség a termelőszövetkezetek között vagy a gazdasági alapegységek közötti kapcsolat társadalmi formája stb.

Ez nem nyújt elméleti alapot a vállalati belső viszonyok megfelelő kezelésére, e kapcsolatok korszerűsítésére. Megjelenik e helytelen szemlélet a gyakorlatban is. A munkabéerarányok vállalaton belüli alakulása még mindig kisebb jelentőséggel bír sok vállalati vezető számára, mint más, hasonló tevékenységi körű vállalatnál elérhető bérek. Nem véletlen, hogy a dolgozók munkahelyváltoztatásaira sokkal inkább jellemző, hogy más vállalatnál keresnek munkát, adott vállalaton belül ritkán kerül sor ilyen változtatásra. Más vállalat ugyanis rendszerint magasabb munkabért biztosít a korábbinál még akkor is, ha ezzel vállalaton belül „bérfeszültséget” okoz. Ebben biztosan van valami szerepe a munkaerő-túlkeresletnek is, bár ez akkor is hasonlóképpen volt, amikor ilyen túlkeresletről nem beszélhettünk. Egyébként a munkaerőlétszám ilyen intézkedésekkel nemcsak növelhető, hanem csökkenthető is. Nem is szólva az egyéb negatív hatásról.

A vállalatok közötti viszonyok feltárása segít annak megismerésében, hogy milyen vállalati különérdekek vannak és ezek mihez fűződnek. A vállalati belső érdekviszonyok persze nem függetlenek e vállalati érdektől és viszont. A vállalati belső érdekeltiségi viszonyok önmagukban ugyan nagyon sokat vitatott kérdések. Az erről folyó vita viszont eldönthetetlen anélkül, hogy ne ismernénk a vállalaton belüli termelési viszonyok mennyiségi és minőségi vonatkozásait. Ez az objektív alapja a vállalati érdekviszonyoknak, enélkül tehát ezek megismerése, tudatos alakítása aligha lehet kitűzendő cél.

A vállalati belső viszonyok feltárása azért is elengedhetetlen követelmény, mert segíthetik vagy gátolhatják a vállalati termelőerők fejlődését, meghatározzák a meglévő eszközökkel és munkaerővel való gazdálkodás minőségét. E viszonyok éppúgy részei a társadalmi termelési viszonyoknak, mint a vállalatok közötti termelésben meglévő emberi kapcsolatoknak. E különböző szintű viszonyok között nagyon sokrétű kapcsolat alakul és változik annak megfelelően, hogy a rendszer bizonyos elemei milyen változást indukálnak e szövevényes kapcsolatokban.

A termelésben kialakuló emberi kapcsolatok sokfélék, nehezen felismerhetők. A szocialista tulajdonviszonyok közgazdasági vizsgálatánál akkor járunk el helyesen, ha e tényezők sokféleségének feltárására törekszünk úgy, hogy köl-

csönös kapcsolataikat is minél jobban megközelítjük. Ez vezethet a törvény-szerűségek helyes felismerésére, a gazdasági valóság jobb megismerésére. Természetesen e feltáró munka nem történhet másként, mint megfelelő részekre bontással. Így viszont csak akkor juthatunk helyes következtetésekre, ha a részek egymáshoz való viszonyukat és annak visszahatásait sem hagyjuk figyelmen kívül.

Nem új követelmény ez az elméleti munkában. Ha e területen mégis hiányosságok vannak, az következik egyrészt a korábban felsoroltakból, másrészt általában abból, hogy korábban a termelési viszonyok egyoldalú, mechanikus szemlélése nem nyújtott módot a rész és egész viszonyának, a részek közötti kapcsolatoknak a helyes feltáráására. Ez vezetett oda, hogy mindig volt a közgazdasági elméletnek és gyakorlatnak egy-egy divatos, sokat emlegetett témája, melyet „kulcskérdésnek” tartottunk. Az a törekvés helyes, hogy minden időben megfogalmazzuk a legfontosabb tennivalókat, de ha figyelmen kívül hagyjuk e változtatásnak a gazdasági valóság egészére történő hatását, akkor vagy elmarad az eredmény a várakozásunktól, vagy olyan negatív hatások következnek be, melyeket kellő előrelátással csökkenteni lehetett volna.

A gazdasággal összefüggő döntések nagyon bonyolultak. Szinte minden döntésnek vannak pozitív és negatív hatásai. A választás tehát nem könnyű, s kellő elméleti megalapozást kíván. Be kell látnunk, hogy nem lehet például a gazdasági szervezetet úgy változtatni, hogy az ne járjon együtt a döntési viszonyok változásával, hogy az ne okozza a termelési viszonyok bizonyos mértékű átrendeződését. Ezzel természetesen módosulnak az érdekviszonyok is, s ezen változások irányát és mértékét feltétlenül fel kell tárnunk ahhoz, hogy leginkább megtaláljuk azt a működési mechanizmust, mely legjobban megfelel az adott tartalomnak.

A munkahelyi demokrácia fejlesztéséről gyakran mondjuk: „fórumrendszere bevált, de szükséges e fórumok tartalommal való megtöltése”. Mondhatjuk-e, hogy ezek a fórumok beváltak? Elképzelhető-e a fórumrendszer minősítése a vállalati szervezetet belső mechanizmusának ismerete nélkül? Tévednénk viszont, ha ezt örökké adottnak vennénk. Ez függ a termelőerők adott fejlettségétől, tükröződik benne a vállalati belső viszonyokban bekövetkezett változás, de nem független a konkrét gazdaságirányítási rendszer gyakorlatától sem. Nem lehetséges tehát a részek közötti kapcsolatok a rész és egész viszonyának feltárása nélkül egyetlen döntés várható hatásait sem felmérni, előre látni.

A szocialista termelési viszonyok többoldalú megközelítését úgy kell elvégeznünk, hogy abból világosan kitűnjön e viszonyok mennyiségi és minőségi meghatározottsága. Enélkül elméletünk elszakad a valóságtól, mely mindig mennyiség és minőség dialektikus egységét alkotja.

A szocialista termelési viszonyok döntővé válása lehetővé és egyben szükségessé is tette, hogy a dolgozók mint köztulajdonosok vegyenek részt a termelésben. A termelési viszonyok csak minőségi oldalainak hangsúlyozása nem teszi lehetővé, hogy választ kapjunk olyan kérdésekre, mik ezen köztulajdoni funkciók gyakorlásának tényleges lehetőségei. De nem tudjuk azt sem, hogyan változnak e viszonyok a különböző társulások, közös vállalatok, termelési rendszerek kialakítása nyomán. Ha nem ismerjük a kooperáció, specializáció, a szervezeti és technikai hierarchia változása által közvetített termelési viszony módosulásokat, akkor az előbb említett kérdésekre csak felszínes, elméletileg nem kellően megalapozott válaszokat adhatunk.

Eligazodhatunk-e a gazdasági érdekek szövevényes rendszerében, ha a kialakult társadalmi tulajdon alapján csak a társadalmi egyenrangúsági viszonyokat hangsúlyozzuk? Mondhatunk-e valamit az elosztás szocialista jellegének erősítéséről, ha csak azt tarjuk szem előtt, hogy a magántulajdon megszüntetésével megszűnt a tulajdon alapján való részesedés és a végzett munka vált az anyagi javak megszerzésének alapjává? Talán e néhány itt felvetett kérdés is elegendő annak bizonyítására, hogy a mennyiség és minőség vizsgálata a termelési viszonyok feltárásában is egymástól szét nem választható „oldalak”.

A szocialista termelési viszonyok többoldalú megközelítésének csupán néhány kérdését fogalmaztam meg. Fejtegetéseim elsősorban olyan megközelítésekre szorítkoztak, melyek mélyebb elméleti alapot nyújthatnak az alkalmazott gazdaságtanoknak ahhoz, hogy a gyakorlat által felvetett problémák megoldásának jobb elméleti és módszertani megalapozását adhassák.

A termelésben alapvető és állandóan változó emberi viszonyok vizsgálatában — az itt felsoroltakon kívül is — sok még a tennivaló. A valóságnak mind inkább megfelelő elmélet kialakításához csak olyan viták vezethetnek, melyek többoldalú megközelítéssel, a materializmus alapján, dialektikus és történelmi szemléletű kérdésfeltevéseket és válaszokat találnak.

JEGYZETEK

1. Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth, 1980. 53—54. old.
2. Lásd bővebben: Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Magvető, 1978. A társadalomtudományok helye és szerepe. 170—187. old.
3. Bognár József: A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 309—310. old.
4. Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth, 1980. Szabó Kálmán hozzájárulása. 248—250. old.
5. Pach Zsigmond Pál: Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth, 1980. 11. old.
6. Lásd: Tulajdonvita. Közgazdasági Szemle, 1974—75.
7. Szabó Kálmán: A gazdasági viszonyok struktúrájáról. (Sokszorosított anyag.) Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth, 1964.
Szabó Kálmán: A termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth, 1976.
8. Szabó Kálmán: A termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének kérdései, Kossuth, 1976. 12. old.